

Ajatuksen-, omantunnon- ja uskonnonvapaus

Yhdistyneiden kansakuntien ihmisoikeuksien julistuksessa mainitaan ajatuksen, omantunnon ja uskonnon vapaus eli englanniksi freedom of thought, conscience and religion. Freedom of faith on suomen uskonvapauden vastine, kun taas freedom of cult eli kulttivapaus liittyy uskonnonvapauteen (freedom of religion). Eri käsitteet siis edustavat vakaumuksenvapauden erilaisia laajuuksia. Suomen nykyisestä perustuslaista puuttuu vakaumuksen- tai ajatuksenvapaus, joka on uskon- ja uskonnonvapautta laajempi.

Ajatuksenvapaus on ihmisen vapautta toimia tai olla toimimatta muodostamansa tai omaksumansa ajatuksen tai asenteen mukaisesti muiden ihmisten estämättä tai pakottamatta toimimaan toisin, kuin aikomuksena on. Ajatus tai asenne voi olla ideologinen, poliittinen, eettinen, esteettinen tai maailman- tai elämänkatsomuksellinen tai uskonnollinen. Ajatuksenvapaus on toimintavapautta, joka perustuu esteiden puuttumiseen. Yhteiskuntafilosofiassa kiinnostus kohdistuu erityisesti niihin esteisiin, jotka koostuvat toisten ihmisten tarkoituksellisesti teoista. Ajatuksenvapaudella tarkoitetaan, että ihminen ei ole pakotettu ajattelemaan toisin, kuin hän ajattelee.

Thomas Hobbes huomauttaa aiheellisesti, että äänen tai ääntämyksen sijaan puhevapaus on "ihmisen, jota mikään laki ei velvoittanut puhumaan toisin". Vapaudettomuus on sitä, että ihminen pakotetaan kannattamaan ajatuksia, joita hän ei kannata, tai ilmaisemaan ajatuksia, joita hän ei halua ilmaista. Rangaistuksen uhka on yksilönvapauden rajoittamista eli pakottamista. "Vapaus" on myös jättää tekemättä teko, jonka tekemiseen toimija on vapaa. Vapaus on kummassakin tapauksessa esteen puuttumista.

Nykysuomen sanakirjan mukaan ajatuksenvapaus on "oikeus ajatella oman mielensä mukaan". Esimerkkilauseessa viitataan ajatuksenvapauteen vapausoikeutena. Vapauteen on liitetty oikeus, jonka haltijaa kohtaan muilla ihmisillä tai valtiolla on velvollisuus sietää hänen ajatustensa vaihtoa, niiden ilmaisua ja niiden mukaisen elämäntavan harjoittamista.

Kyseinen vapaus on välttämätön ainakin niille, joiden käsityksiä muut eivät halua kuulla. Haluttomuus erilaisten käsitysten kuulemiseen voi johtaa pyrkimykseen tukahduttaa ajattelunvapautta tai suoranaiseen vainoon toisinajattelijoita kohtaan.

Muodostaakseen ajatuksia asioista ihmisyyksilöllä täytyy olla vapaus ottaa vastaan ajatuksia, jotka tulevat havaintojen ja puheen välityksellä hänen mieleensä. Siksi ajatuksenvapaudella tarkoitetaan

vapautta sekä saada ajatuksia toisilta että ilmaista omia ajatuksiaan toisille. Ilmaistessamme vapaasti ajatuksiamme me pyrimme vakuuttamaan toisemme. Ajatuksenvapaus on myös ihmisen vapautta toimia kehittämänsä vakaumuksen mukaisesti, jollei toiminnan estäminen ole perusteltu toisten ihmisten suojelemisen vuoksi. Katsomustemme tai mielipiteidemme puolesta esittämämme järkiperäiset perustelut ovat omiaan edistämään niiden omaksumista rationaaliseen keskusteluun suuntautuneen yhteisön piirissä.

Omantunnonvapaus on myös samantyyppistä, siis negatiivista toimintavapautta, jonka erottaa ajatuksenvapaudesta ainoastaan se, että toiminnan perustana tai kriteerinä on omantunnonratkaisu. Sen vastakohtana on omantunnonpakko, joka tarkoittaa sitä, että henkilöä estetään tai vaikeutetaan toimimasta omantunnonratkaisunsa mukaisesti tai että hänet pakotetaan toimimaan omantuntonsa vastaisesti. Aseistakieltäytyminen on kulttuurissamme tyypillinen omantunnonkysymys, jonka perustelujen ei tarvitse liittyä uskonnollisiin katsomuksiin. Suomessa on vedottu omaantuntoon, kun eduskunnan jäsenille on myönnetty poikkeuksellisesti oikeus äänestää ryhmäpäätösten vastaisesti.

Uskonvapaus on ihmisen vapautta elää, toimia tai olla toimimatta oman uskonsa tai katsomuksensa mukaisesti muiden ihmisten estämättä tai pakottamatta toimimaan toisin, kuin pyrkimyksenä tai haluna on. Uskonvapauden sijasta voidaan puhua katsomusvapaudesta.

Uskonnonvapaus on samantyyppistä negatiivista vapautta kuin omantunnon- ja uskon- tai katsomuksenvapaus. Se on vapautta elää, toimia tai olla toimimatta oman uskontunnustuksen tai uskontonsa oppien mukaisesti tai osallistua tai jättää osallistumatta uskontonsa menojen harjoittamiseen. Mikäli toiminnot ovat joko kiellettyjä tai käskettyjä siten, että kieltoja tai käskyjä tuetaan pakottein eli sanktioin, ihmisiltä on niiden osalta viety uskon- ja uskonnonvapaus.

Suomessakaan ei välttämättä ymmärretä, mitä tarkoitetaan, kun uskonnonvapauden sanotaan olevan negatiivista vapautta. Uskonnon- ja omantunnonvapauden sisältyä perustuslain 2 momentin 11 §:n nojalla "oikeus tunnustaa ja harjoittaa uskontoa, oikeus ilmaista vakaumus ja oikeus kuulua tai olla kuulumatta uskonnolliseen yhdyskuntaan". Jatkon mukaan "kukaan ei ole velvollinen osallistumaan omantuntonsa vastaisesti uskonnon harjoitukseen". Kohta ei tarkoita positiivisen uskonharjoituksen kieltämistä keneltäkään. Lainsäätäjän tavoite on "ensisijaisesti suojata omantuntonsa vastaiselta uskonharjoitukselta", kuten Opetushallituksen muistiossa todetaan.

Ajatuksenvapauden vastakohtana on ajatuspakko eli aatteellisen yhdenmukaisuuden vaatimuksen toteutuminen yhteiskunnassa. Länsimaiden historiassa valistus voidaan nähdä suurimmaksi

vapausliikkeeksi, jonka pyrkimyksenä oli poistaa ajatuksenvapauden rajoituksia. Ajatuksenvapaus liittyy enemmän aatteiden yhteyteen kuin mielipiteenvapaus, josta puhutaan vapaan mielipiteenmuodostuksen ja -vaihdon yhteydessä. Ajatuksenvapaus on katsomusvapautta, joka ei rajoitu vain uskonnollisiin uskomuksiin tai vain poliittisiin mielipiteisiin. Se kattaa laajemman piirin vapauksia kuin muut vapaus-sanat, esim. uskonnon- ja omantunnonvapaus tai mielipiteenvapaus.

Ajatuksen-, omantunnon- ja uskonnonvapautta voidaan pitää negatiivisen vapauden sovelluksina. Liberalistisessa perinteessä niitä on ajateltu toisistaan erillisinä pitämättä niitä välttämättä toisistaan loogisesti riippumattomina. Myös sanan-, mielipiteen- ja ilmaisun vapaus kuuluvat niihin vapauksiin, jotka ovat negatiivisen vapauden yleisen analyysin sovellusta. Sananvapaus on ihmisen vapautta ilmaista omia ajatuksiaan sanallisesti toisten ihmisten estämättä tai pakottamatta ilmaisemaan niitä toisin. Liberalistien ajatus on, että vapaudet on suojattava toisten ihmisten ja valtion mielivaltaiselta kajoamiselta.

Ajatuksen ja sanan vapaudesta

Mill painottaa ajatuksen tai mielipiteen ja sen sanomisen vapauden ihmiskunnan henkiselle menestykselle välttämättömäksi, siis menestykselle, johon kaikki muukin menestys perustuu.

Millin yhteiskuntäkäsitys perustuu ajatukseen ajatusten vapaasta vaihtamisesta sanan- ja ilmaisunvapauden sekä puhe- ja keskustelunvapauden avulla. Jälkimmäiset vapaudet vaaditaan siis ehtona ajatuksenvapaudelle. Mill vetoaa fallibilistiseen tiedonkäsitykseen: Tietoa voi olla vain periaatteessa kumottavissa oleva, ja tiedonhankinta on tutkimusta, joka paljastaa niitä virheitä, jotka sisältyvät aikaisemmin hankkimaamme tietoon. Vapaus, joka tarkoittaa negatiivista vapautta eli esteiden poissaoloa, on välttämätöntä, jotta tieto kasvaisi ja jotta ihmiset olisivat kiinnostuneita kannattamiensa käsitysten perusteista. Kysymys on tieto-opin avulla perustellusta suvaitsevuudesta.

Huomion arvoista on myös se, että ihmisyksilö on jossakin mielessä "positiivisesti" vapaa ajattelijana, jos hän muuttaa käsitystensä avulla omaa luonnettaan. Sen lisäksi hän on negatiivisesti vapaa siinä merkityksessä, että hänellä on todellinen mahdollisuus kenenkään estämättä ajatella ja esittää tai olla ajattelematta tai esittämättä käsityksiään.

Mill painottaa voimakkaasti vastustavansa katsomusta, jonka mukaan mielipiteenvapautta ei sallita muussa tapauksessa kuin siinä, että mielipide lausutaan maltillisesti ja pysytellen rehellisen keskustelun piirissä. Loukkaavuutta ei voida pitää loukkaajan mielipiteenvapauden rajoittamisen

perusteena, koska tepsivä ja aiheellinen kritiikki kokemuksen mukaan koetaan loukkaavaksi. Jos loukkaavuus hyväksyttäisiin rajoittamisperusteeksi, niin mielipiteenvapauden suoja jäisi liiallisen heikoksi. Mielipiteen vapaus tulisi rajoitetuksi tilanteissa, joissa sen hyöty keskustelijoille ja koko yhteisölle olisi suurin.

Ajatuksenvapaus- ja suvaitsevaisuus

Suvaitsevaisuus on filosofisesti hankala termi, jolla tarkoitetaan sen hyväksymistä, että toisilla on päinvastaisia tai erilaisia katsomuksia tai elämäntapoja kuin mitä itsellä on. Katsomusvapaus tai ajattelun vapaus voidaan käsittää siten, että yksilönvapauteen on liitetty oikeus, jota vastassa on toisilla ihmisillä oleva sietovelvollisuus. Katsomusvapauden oikeus siis edellyttää suvaitsevaisuutta, jota toiset osoittavat vapausoikeuden haltijaan. Tässä yhteydessä voidaan puhua suvaitsevaisuudesta. Itse asiassa uskonvainojen hillitsemiseksi laadittuja uskonnollisen katsomusvapauden julistuksia oli tapana sanoa suvaitsevaisuusjulistuksiksi 1500- ja 1600-luvuilla.

Apologian eli Sokrateen puolustuspuheen "suuri viisaus" tarkoittaa Karl Popperin mukaan sitä, että olemme selvillä rajoituksistamme - sen tietämisestä, kuinka vähän kukin meistä tietää. Sokrateen seuraajia ovat Nicolas Cusanus, Erasmus Rotterdamilainen, Michel de Montaigne, John Locke, Voltaire, John S. Mill ja Bertrand Russell. Toistemme erehtyväisyyden ja virheille alttiuden tunnustaminen on suvaitsevaisuuden lähtökohtana tässä perinteessä. Suvaitsevaisuuden peruste on tieto-opillinen, ei suinkaan eettinen. Historiallisesti kuuluisia uskonnollisen suvaitsevuuden puolustajia ovat olleet erityisesti John Milton (1608 - 1674), Pierre Bayle (1647 - 1706), Baruch Spinoza (1634 - 1677) ja John Locke (1632 - 1704).

Liberaalisuus eli vapaamielisyys ja suvaitsevaisuus voidaan nähdä rinnakkaisiksi termeiksi. Se on erotettava liberalistisuudesta, joka on liberalismiin liittyvä adjektiivi. Liberalismi on normatiivinen, eettinen tai yhteiskuntafilosofinen teoria, jonka piirissä suvaitsevaisuudella on toissijainen asema tai rooli. Se ei sovi yhteen sen kanssa, että suvaittaisiin liberalististen arvojen loukkaamista.

(artikkeli lyhennetty ET:n kehittämishankeen aineistosta vuodelta 2007)